

יוסף אורן, צינות חברית בזמנן הישראלי, רצינות יחד, ראשון לציון, 1990.

גיבור שנהפך לאנטי-גיבור

במסגרת המרכזית שבספרו החדש דן יוסף אורן, מנסה ראות סוציולוגית, בגילגולי רמות הצבר כמרחק של הסיפור העברית פרוטוטיפוס שאיפיון את מנמכת התקופה. במאה ה' היה זה 'המסבלי', שנחשב לגיבור החיובי בספרות ההשכלה, לו יחס את מיטב הגולות הגורשות לקידום התורה היהודית במרחק אידיוטי. את מקומו ירש, לאחר כמה וכמה כשלונות ואכזבות, 'התלמוד', שמעך האיש העומד מן הצד, הצופה אינו טועל, עד כרי ביטולה של כל יוזמה ושיתוף של כל רצון עשיתי. בראשית המאה, עם העליה השנייה והשלישית, תפס את מקומו 'האזרחי', שהיה בודח מובנים היטב של התלוש, איש המעשה העשיתי, האומץ והתושיה, אדם שהקיש את מאווייו הטבעיים למען בנייתה של החברה החדשה. ולבסוף, הופיע 'הצבר', שהיה לא רק תוצאה 'ביולוגית', של ההתפתחות החברתית, ולא רק העובדה שהוא נולד בארץ ישראל עקרה, אלא אפינו הגופני והנפשי. כסיפורת הארצישראלית של שנות הארבעים והחמישים הוא הצטייר כאדם בראי, יפה, אמין, ישן, שמעך התגלמות 'האדם החדש' שעוצב לפי צרכי הרצונותיה של חברה שהתיימרה להיות 'ראשית חדשה'.

דמות הצבר הפרובלמטית

וכך מגדיר י. אורן את דמות הצבר: "אביריו הגופניים של הצבר כללו חוסן גופני, גו יוקף, איברים מותאמים, בלודית, גון עור בראי, עיניים מישירות מבט וזחוק החושף שיניים שאין שגולה ביניהן... שלמותו הגופנית של הצבר נועדה להברילו מיהודי שנוול בגולה, שיתאר על דרך הניגוד ברפיונו, כפגמי הגופניים ובסימני החלי הגלים למסתכל בו" (עמ' 86).

כדוגמה מובהקת לדמות הזאת ייחשב גיבורו של משה שמיז ב"הוא הלך בשדות", הרומן הארצישראלי הראשון של שמרת "דוד בארץ", שהופיע ב-1948. אורי ענה על כל הדרישות: היה 'קצוב לטבע הארץ ולאקלימה, בדבית בנותן שלה וקצבלו הלם על-פי הקצב שלה. התנ"ך הוא מרכיב עיקרי בהזוייתו ההזנית... אליה נשאו עיניהם רבים, בני דורו ראו בו מופת, האבות התגאו בו, העם תלה בו תקוותיו. אמנם, כבר אז, עם הופעת הספר, נמצאו כמה מבקרים

שהתירו על מיגבלותיה: חסר בו מימד העומק האנושי, חסר המסרי היה לקי, שפיטתו לא היתה עצמאית ונוצת (כמעשיו), לא היתה לו כל ויקה לדרך האבות, להיסטוריה של העם. אליק גולד מן היס', כך פתח שמיר את ספרו "כמו ידך". והיו ששאלו: האמנם יכול היה הצבר להיוולד מן היס, לא להיות בן תנכר וכן לאבנתו, לא לשאת על גבו את משא ההיסטוריה של עמנו ובמשך השנים שלאחר מכן החלו בעיות אלה להטריד גם את סופרי דורנו. הראשון שנתן רעתו על כך היה, רובינ, ס. יחד. בשנים האחרונות החיבו כמעט כל סופרי הדור הזה את מסכת כתיבתם הבריונית, ושילבו בתוכה את היותו החרוץ והקדמים, מהם אנשי ההשכלה, הביילייים והציונים מקרב יהדות רוסיה, אנשי התורה והעבודה שביתו התפוצות. מה שהיה נראה כה פשוט ונחמד, ביחס לדמות הצבר, כפי שתואר על ידי סופרי הדור הקודם בצורה אידילית-שפוטית (ראה "מצבה" לרדך שמעוני), נתגלה כמציאות הקשה והמורכבת של ארץ-ישראל כפרובלמטי.

אורן מוכיח משה של מתי מגד משנת 1950, שבה הוא התייך כבר אז על העור תחושת רבישת החרוץ, העלולה להיות לרועץ לפרוזה החדשה. יחד עמד בימי צלק"ג שלו על התכונות של הצבר לכל רבו יהודי. ובנאום בועידת הספרים הי"ח חזר יחד על מחבתו זו בצורה מושגית: "אלה שגולרו בארץ, יש בדרך כלל, רק יחוסטאק, וקדם לאביהם שהביאם לכאן - חשיבה. ההיסטוריה מתחילה באכא, בעלילת עלייתו והתנחלותו. ולפניה היה משה שהיה ידוע אולי לאבא ויקר לו - לנו לא נודע אלא בעלילת הגולה".

סיסמה זו, שלילת הגולה, היתה מקובלת במערכת הדינר העברית בארץ בשנות הארבעים, ומי שלמד אותה תוקפה בבית הספר עברי, היה עד לעתים להתחללותיהם של המורים, שהם עצמם היו לידים הגולה והינכיה, לפרש את הספרות העברית בצורה מגמתית מובהקת ולעתים בלתי מעודנת, להדגיש את התלעף המגודך שבחיי המוני בני ישראל, כפי שהדבר השתקף אצל יל"ג, מגדלי, ברנו ואחרים. ורק כהניעים לסיפורי עננת הם היו גושמים לרווחת: כאן לא היתה אפשרות כלל הגישה הסטנדרטית הזאת. תחרות לתחיבתו ולאמנתו המשוכללת, ידע עננת לעקוף את כל המכשולים ולתת לנו יצירה גדולה, המתעלה על גישה מגמתית מכוונת, על כל ניסיון להסיף או "לתוך".

בין "כוענים" ל"ילדים"

אז, בשנות הארבעים, עדיין לא היתה הספרות מדעת לסכנה הגדולה תבועת מגישה צרת-אופקים זו. וצורך

מקבלת על סוף שנות החמישים, בגל החדש בסיפורת, כאשר בני המסמרת השנייה בסיפורת הארצישראלית, לא תיארו עוד את הצבר כמו דומים, אלא הבליטו את חולשתו, מתליו, היסוסי, פחדיו. בספרים "הוא מתהלך בארץ במוכרתמתח, אכול-ספוק ותועהדרך. בקיומו ובמעשיו ניכרת שליטתם של כחות איר רצינאליים, שהוא משועבד להם ומתועתע עליהם". (עמ' 90). הקיצור - הגיבור נהפך לאנטי-גיבור.

אמת היא, שתמורה זו ניכרה לא רק בספרים של בני הדור השני (עון, יהושע וחבריהם) אלא נתנה אותותיה גם ביצירותיהם של בני הדור הראשון. יחד היה אולי הראשון שחש בשינויערכין זה, אך בעקבותיו הלכו גם אחריו מגד (בעיקר בספר המרכזי "חיי על המת", שהביא לידי חשיבה מתרשת וניסול הגישה הסטיריאטיפית הישנה), משה שמיר בספר "ילדי השעשועים", שבו הוא תיאר מהזויות "היום השנני" שלאחר המלחמה. בשנות השמונים עסקו כמתורות אלה גם רוב המספרים האחרים, אשר מכיניהם מונה אורן את תנוד ברסוב ("באמצע הרומך") ומתי מגד ("מס"). שלוש הרומנים האלה, שהופיעו בשנות השמונים, מאשרים עצמם "שהזימה הצבירת לא הצמיחה, לא אדם חדש ולא אידיל אנושי חדש, כי אם קארייריסטים ועיר בורגניים" (עמ' 92). ושינויערכין הזה התבסס גם בסגנון, בצורות הכתיבה, בסון הסיפורי: את מקום הפאתוס של שנות הארבעים ירשו בשנות הששים והשבעים האירוניה והגימה הלגלגנית, ואלו ברומנים ובסיפורים של שנות השמונים בולטת "הגימה האלגית" טראגית, המלווה את שקיעת האידיל הצברי ומכריזה על סיום נוכחותו כסיפורת שתיכתב בעתיד".

בדיקה מחודשת

איני מסכים בכל להערכתו הפסימית הזאת של יוסף אורן. אמנם, אין חלוק על משבר האידיאולוגיה הצברית בספרותנו, אך רובני כי מוקדם מדי לרבר על כשלונה המוחלט. מה שנררש עתה היא בדיקה מחודשת, קפדנית ובלתי משוחרת, במישור האינטלקטואלי, של הדמות הזאת והפרובלמטיקה הכרוכה בה. כדי להפיק לקחים מן המשבר ולהפש דרכים חדשות לשיקום ותיקון פסילתה המוחלטת של הדמות הזאת, שהיתה מרכיבית בספרותנו, במשך עשרים שנה, והנסיון להסיבנו אחורה, אל גיבוריההרוש של הגולה ואל היהדות המסורתית, לא תוכל להיות אלא פתורדטיק שהרבה סכנות סמונות בקרבו, כפי שהוכיחה בזמננו המציאות הישראלית החרד-ספרותית.

מגיבור לאנטי-גיבור

בספרות הסתמנה הנסיגה מן האידיאולוגיה שהיתה